

شهر و سینما

واکاوی تصویر تهران در سینمای داستانی ایران

نویسندگان:

حامد گوهری پور

کالج معماری، برنامه‌ریزی و طراحی
دانشگاه ایالتی کانزاس آمریکا

دکتر غلامرضا لطیفی

عضو هیأت علمی دانشکده علوم اجتماعی
دانشگاه علامه طباطبائی

نگارستان اندیشه

تهران - ۱۳۹۷

سرشناسه: گوهری پور، حامد، ۱۳۶۵-

عنوان و نام پدیدآور: شهر و سینما: واکاوی تصویر تهران در سینمای داستانی ایران / نویسندگان حامد گوهری پور، غلامرضا لطیفی. تهران: انتشارات نگارستان اندیشه: ۱۳۹۷. مشخصات ظاهری: ۲۰۱ ص.: مصور، جدول، نمودار.

وضعیت فهرست نویسی: فیبا. شابک: 978-600-8273-83-7

یادداشت: کتابنامه. عنوان دیگر: واکاوی تصویر تهران در سینمای داستانی ایران. موضوع: تهران در سینما -- In motion pictures -- Tehran (Iran) معماری در سینما

Architecture in motion pictures سینما -- ایران - تهران -- تاریخ

-- Iran -- Tehran--History Motion pictures

شناسه افزوده: لطیفی، غلامرضا، ۱۳۳۹.

رده بندی کنگره ۱۳۹۷ گ ۸۸/ت ۱۹۹۵/۹ PN رده دیوئی: ۷۹۱/۴۳۰۸۲

شماره کتابشناسی ملی: ۵۴۶۱۶۱۶

شهر و سینما

واکاوی تصویر تهران در سینمای داستانی ایران

نویسندگان: حامد گوهری پور، دکتر غلامرضا لطیفی

ناشر: نگارستان اندیشه

طراح جلد: سعید صحابی

چاپ: اول، ۱۳۹۷

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۳۰۰۰۰ تومان

چاپ و صحافی: نسیم

تمام حقوق معنوی این اثر متعلق به انجمن ایرانی تاریخ است

نشانی ناشر: م. انقلاب، ابتدای خ آزادی، خ بهزاد، شماره ۲۹ واحد ۷

تلفکس: ۶۶۴۳۵۴۲۳ - ۶۶۴۳۵۴۱۶

www.cins.ir - info@rics.ir

فهرست مطالب

۷	 دیباچه
۱۳	 فصل اول: ریشه‌های نظری رابطه‌ی شهر و سینما
۲۹	 فصل دوم: مروری بر شهر در سینمای آلمان، ایتالیا، فرانسه و آمریکا
۲۹	 شهر در سینمای آلمان
۳۰	 اکسپرسیونیسم
۳۹	 برلین پس از جنگ
۴۳	 شهر در سینمای ایتالیا
۵۴	 شهر در سینمای فرانسه
۶۸	 شهر در سینمای آمریکا
۶۸	 کمدهای صامت
۷۱	 وسترن
۷۳	 نوآر
۷۷	 نیویورک از نگاه دو فیلم‌ساز
۸۳	 جمع‌بندی
۸۷	 فصل سوم: تصویر شهر در سینمای ایران
۸۷	 چکیده‌ای در باب روش‌شناسی
۹۸	 تصویر شهر در سینمای ایران (از ابتدا تا انقلاب اسلامی)
۹۸	 تصویر اول: شهر فریب / شهر ناپیدا
۱۰۶	 تصویر دوم: شهر هم‌گرایی طبقاتی / شهر خلوت
۱۱۵	 تصویر سوم: شهر عصیان‌گری فردی / شهر پیدا
۱۲۳	 تصویر چهارم: کلان‌شهر نابودگر / کلان‌شهر پیدا
۱۴۱	 تصویر شهر در سینمای ایران (از انقلاب ۵۷ تا اکنون)

۱۴۸	تصویر اول: شهر کلان/ شهر حاشیه‌نشینان
۱۶۰	تصویر دوم: شهر سراب
۱۷۱	تصویر سوم: شهر تضادهای طبقاتی (شهر پایین‌شهری‌ها و شهر بالاشهری‌ها)
۱۸۰	تصویر چهارم: شهر حسرت
۱۸۵	پایان سخن
۱۸۹	فهرست منابع
۱۸۹	منابع فارسی
۱۹۲	منابع انگلیسی
۱۹۵	فیلم‌شناسی ایرانی (پیش از انقلاب)
۱۹۷	فیلم‌شناسی ایرانی (پس از انقلاب)
۱۹۹	Filmography

www.ketab.ir

دیباچه

بنیان‌های یک شهر مطلوب، از دیرباز تا کنون، همواره مورد نظر ایده‌پردازان، جامعه‌شناسان و معماران، مهندسين و مدیران شهری قرار داشته و دانشمندان و دانش‌پژوهان هر عصر، تحت عنوان‌های مختلف و در قالب‌های گوناگون به توصیف شهر موجود و شهر مطلوب خود پرداخته‌اند. اما با ظهور موج جمعیتی اصلی تاریخ شهرنشینی که با انقلاب صنعتی به وقوع پیوست؛ شهرها و کلان‌شهرها در کنار امکانات و تسهیلاتی که برای انسان شهرنشین مهیا کردند، معضلات، نابسامانی‌ها و گرفتاری‌هایی را نیز برای جامعه‌ی شهری به وجود آوردند. این وضعیت، برای کشورهای کم‌تر پیشرفته که سال‌ها بعد، اسیر موج اخیر شهرنشینی شدند به طرز نگران‌کننده‌تری روی داد. در این میان، نظریه‌پردازان مختلف، با استفاده از کتب و رسالات و گاه با استفاده از طرح و نقشه و حتی اقدامات عمل‌گرایانه، اعتراض خود را نسبت به وضع موجود شهرها بروز داده و در راستای سامان دادن به شهر مدرن واکنش نشان دادند.

از ۱۸۹۵ میلادی، با ظهور سینما و به تدریج فراگیر شدن آن در تمام جهان، فیلم به عنوان دریچه‌ای نو برای فیلم‌سازان (و در مواردی غیرفیلم‌سازان) مطرح شد تا به کمک آن، توصیف‌ها و واکنش‌های خود را نسبت به پدیده‌های مختلف نشان دهند. «شهر» نیز به عنوان احتمالاً مهم‌ترین پدیده‌ی اجتماعی قرن حاضر، از همان ابتدا در آثار سینمایی ظاهر گشت و تا به امروز، چه به عنوان بستر رویدادهای داستان و چه خود به عنوان موضوع، کانون تعداد بی‌شماری از فیلم‌های سینمایی بوده است. این رابطه گاه به حدی رسیده که عده‌ای از منتقدان سینمایی از آن تحت عنوان ظهور گونه‌ی جدیدی از سینما تحت عنوان «فیلم شهری» یا «سمفونی شهری» یاد کرده‌اند.

هر یک از ما تا کنون با سینما سفرهایی روایی به شهرها داشته‌ایم و در این مسیر، بسیاری از مکان‌ها، شخصیت‌ها و ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی شهرها را شناخته‌ایم که گاه شاید در سفر واقعی به آن مکان‌ها نادیده می‌ماند. برای نمونه، به یقین، بسیاری از کارشناسان مسائل

شهری و اجتماعی هیچ‌گاه فرصت پیدا نخواهند کرد تا با سفر به ریودوژانیرو، از این کلان‌شهر بازدید کرده و آن را بررسی کنند. حتی در بسیاری از موارد، در صورت به وجود آمدن امکان سفر نیز بسیاری از زوایای کالبدی و غیرکالبدی شهر مقصد برای بازدیدکنندگان پنهان باقی خواهد ماند. حال آن که سینما می‌تواند با قدرت بیان تصویری منحصر به فرد خود، ناب‌ترین تصویرها را نه تنها از ریودوژانیرو، بلکه از زاغه‌های اطراف آن، از آسمان‌خراش‌های نیویورک، حومه‌های لس‌آنجلس، فسادهای زیرزمینی نیواورلئانز، سنگ‌فرش‌ها و کافه‌های پاریس، محلات فقیرنشین هند و شهرهای افریقایی، شب‌های سرد مسکو، شهرهای ساحلی و جنگلی استرالیا و نیوزیلند و هزاران شهر و مکان دیگر در جهان برای مخاطب عام و خاص فراهم کند.

هم‌چنین مزیت دیگری که می‌توان برای سینما نسبت به منابع و رسانه‌های دیگر برشمرد؛ علاوه بر فراگیری آن، تصویر تقریباً یکسانی است که از موضوع (خصوصاً در مورد پدیده‌های کالبدی) در مقابل دیدگان انواع مخاطبان بازنمایی می‌کند. برای نمونه، توصیف یک خیابان در یک کتاب ممکن است هزاران تصویر متفاوت را در ذهن خوانندگان مختلف ایجاد کند؛ اما نمایش آن خیابان بر پرده‌ی سینما، تقریباً همان تصویری را در ذهن بیننده ایجاد می‌کند که فیلم‌ساز قصدش را دارد. همین قدرت نمایش بصری پدیده‌ها همانند زندگی واقعی، فراگیر بودن سینما، همه‌جانبه بودن و ماهیت سرگرم‌کننده‌ی آن است که موجب شده برای توصیف و تحلیل پدیده‌های مختلف فردی و اجتماعی در قرن اخیر، از آن به عنوان رسانه‌ای مهم یاد شود.

شهرهای ایران نیز در طول تاریخ خود، به ویژه در صد سال اخیر، تحول بسیاری داشته‌اند که باید مورد مذاقه و بررسی قرار گیرند. مورخین، انسان‌شناسان، جامعه‌شناسان، معماران و شهرسازان گروه‌هایی بودند که به به طور ویژه‌تری سعی کرده‌اند تا شناختی از وضعیت شهر و شهرنشینی و تحلیلی از تغییرات آن را در مطالعات خود به دست دهند. اما این شناخت محدود به آنان نبوده، بلکه هنرمندان نیز همواره تلاش داشته‌اند تا در آثارشان نسبت به پدیده‌های مختلف فردی و اجتماعی واکنش نشان دهند که شاید بتوان در این میان برای «شهر» به عنوان مهم‌ترین پدیده‌ی اجتماعی سده‌های اخیر جایگاهی ویژه قائل بود. در قرن حاضر نیز با اختراع و فراگیر شدن هنر صنعت-رسانه‌ی سینما به عنوان پدیده‌ای جهانی، فیلم‌هایی تولید شده که بنابر ذات طبیعی این رسانه، تصویرهایی از شهرها را برای نسل معاصر و نسل‌های بعد ارائه

کرده است. تصویرهایی که به ویژه در فیلم های داستانی، با عبور از فیلتر ذهن فیلم ساز، بیان گر نوعی نگاه به شهر در زمانه ی خود شده اند. نوع نگاهی که به خصوص در فیلم های عامه پسند می تواند بازتاب دیدگاه جامعه نیز تلقی شود.

با وجود آن که شهر و سینما به عنوان دو پدیده ی مدرن، پیوندی به درازای عمر سینما دارند و تصویر تقریباً همه ی شهرهای مهم جهان در دوران مختلف بر پرده ی سینما ظاهر گشته و بیان گر وضعیت آن ها بوده است، اما در میان کتاب ها، مقاله ها و پژوهش های شهری، کمبود آثاری که شهر و پدیده های شهری را از منظر سینما بررسی کرده باشند به روشنی به چشم می خورد. در محدود آثاری از این دست نیز معمولاً، این سینماگران، پژوهشگران حوزه ی ارتباطات، جامعه شناسان، و در نزدیک ترین حالت، معماران بوده اند که به شهر از دریچه ی سینما پرداخته اند و کم تر دیده شده که شهرسازان و افرادی با دغدغه ی شهری، نگاه آثار سینمایی را به شهر مورد واکاوی قرار داده باشند.

با توجه به این واقعیت که بخش وسیعی از دانش و تجربه ی بشری درباره ی جهان به ادراک بصری نسبت داده می شود، امروزه بسیاری از دانش پژوهان، روابط انسان و مکان را در روایت های داستانی فیلم ها مطالعه می کنند. اگرچه صنعت فیلم به عنوان یک هنر شهری توسعه پیدا کرده، و این استدلال پذیرفته شده که شهر به همان اندازه که با محیط فیزیکی ساخته شده با تصویرها و بازنمایی ها نیز شکل گرفته است، مطالعات شهری به رابطه ی میان شهر و سینما توجه شایسته ای نداشته است. این عدم شناخت گاه تا حدی است که بسیاری از کارشناسان مسائل شهری اساساً نسبت به رابطه ی بین شهر و سینما بی توجه بوده و گام نهادن در این عرصه را بی فایده می دانند. در حالی که به نظر می رسد علاوه بر مطالعات تاریخی و اسنادی نوشتاری، باید به این نوع نگاه نسبت به شهر و پدیده های شهری نیز توجه کرد. باری، درک ما از شهر و سیر تحول آن کامل نخواهد بود اگر به سینما توجه نشود؛ و این امر تاکنون مورد غفلت شهرسازان واقع شده است.

در کتاب حاضر کوشیده شده تا پس از تبیین رابطه ی بین شهر و سینما، با واکاوی فیلم های سینمایی، شهر از زاویه ای جدید مورد بررسی قرار گیرد. درک این نکته که چه برداشت هایی از شهر وجود داشته و بازتاب آن در فیلم های سینمایی چگونه بوده است، برای جامع تر شدن مطالعات شهرشناسانه نه تنها لازم، بلکه ضروری است. بنابراین، ابتدایی ترین هدف این نوشتار، پیش از وارد شدن به بحث اصلی که تحلیل تصویرهای شهر تهران در فیلم های سینمایی ایرانی

می‌باشد، شناخت رابطه‌ای است که در طول تاریخ سینما بین این صنعت-رسانه‌ی هنری و شهر وجود داشته و هم‌چنان ادامه دارد. رابطه‌ای که به موجب آن، زوایای گوناگون شهرهای مختلف جهان بر پرده‌ی سینمای کشورهای مختلف ظاهر گشته و در بسیاری از موارد، قضاوت بصری از آن‌ها ارائه کرده است. این موضوع در فصل اول کتاب مورد بررسی قرار گرفته است.

بدون بررسی ارتباط میان شهر و سینما در آثار کشورهای پیشرو در صنعت فیلم‌سازی، شناخت مقدماتی از موضوع حاصل نخواهد شد. بنابراین، بررسی تصویرهای شهر در برخی از مهم‌ترین دوره‌های زمانی و سبک‌های هنری سینمای کشورهای چوآن آلمان، ایتالیا، فرانسه و آمریکا، دیگر هدفی است که نه تنها رابطه‌ی بین دو پدیده‌ی شهر و سینما را روشن‌تر می‌سازد، بلکه شناختی از شهرهای مهم این کشورها از زاویه‌ای جدید به دست داده، و در دست‌یابی به چهارچوبی مناسب برای تحلیل تصویر شهر در فیلم‌های سینمایی ایرانی کمک‌کننده خواهد بود. در فصل دوم کتاب تصویر شهر در تعدادی از فیلم‌های سینمایی خارجی مرور خواهد شد.

در ابتدای فصل سوم، با نگاهی روش‌شناسانه تلاش شده تا چهارچوب تحلیلی مناسبی نه تنها برای این کتاب، بلکه برای سایر پژوهش‌های از این دست ارائه شود. از همین رو، ادبیات این بخش از فصل سوم روش‌مندتر و تخصصی‌تر بوده و مخاطب هدف آن، علاقه‌مندان به مباحث روش‌شناسی به ویژه نشانه‌شناسی است. با این وجود، سعی نگارندگان بر این بوده تا با فشرده‌سازی و ساده‌سازی بحث، به برنامه‌ریزان و طراحان شهری، معماران، جامعه‌شناسان و سایر پژوهش‌گران شهر و شهرنشینی این امکان را بدهند تا ضمن آشنایی با روش‌شناسی دیداری، موضع فلسفی، رویکرد و روش خود را در پژوهش‌های آتی مطابق با هدف خود انتخاب کرده و تاروپود روش‌شناسی در چنین مطالعات بین‌رشته‌ای را محکم‌تر نمایند.

اما هم‌چنان‌که از عنوان بحث حاضر برمی‌آید، تحلیل تصویر تهران در فیلم‌های سینمایی ایرانی از مهم‌ترین اهداف نوشتار پیش روست. دریافت این نکته که اساساً تهران از چه زوایایی در سینمای ایران تصویر شده و چه عناصر و موضوع‌هایی بیشترین توجه فیلم‌سازان و مخاطب عام را به خود جلب کرده است، درک وضعیت شهر و شهرنشینی در ایران را از دریچه‌ای نو، فراگیر، دینداری-شنیداری و بکر، میسر خواهد نمود. بررسی تحول این تصویر در طول زمان، و تحلیل آن در تطابق با تغییرات وضعیت شهر و شهرنشینی در کشور، دگرگونی دغدغه‌ها و

مسائل شهری را در طول زمان واضح‌تر می‌سازد. با وجود اشاره‌هایی که در روند تحلیل، به شهرهای دیگر نظیر اصفهان و شیراز شده است، شهر تهران کانون بررسی و واکاوی تصویر شهر در فیلم‌های سینمایی ایرانی در این کتاب می‌باشد.

باری، معرفی منبع بکری چون سینما به شهرسازان و پژوهش‌گران مسائل شهری برای آشنایی با وضعیت شهر و شهرنشینی در زمان‌ها و مکان‌های مختلف از دریچه‌ای جدید و با نگاهی توأم با خیال را می‌توان هدف مهم نوشتار حاضر قلمداد کرد. طیف وسیعی از دانشگاهیان و حرفه‌مندان شهرسازی (برنامه‌ریزی و طراحی شهری)، معماری، سینما، جامعه‌شناسی و علاقه‌مندان مطالعات میان‌رشته‌ای مخاطب موضوع این کتاب هستند.